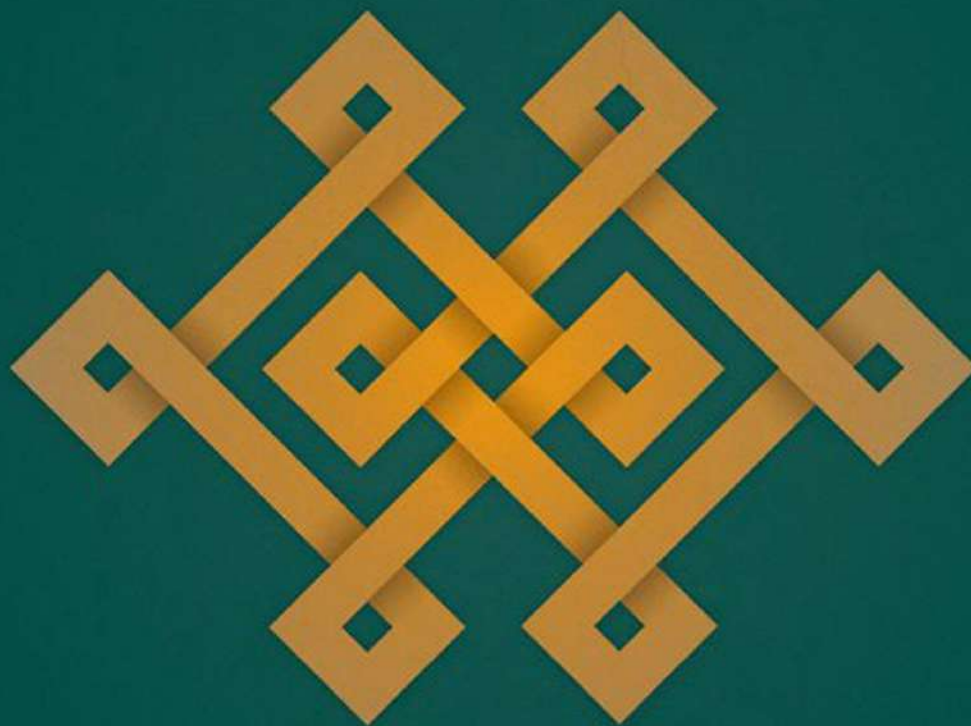

А. М. Соян, М. А. Күжүгет

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАГА ШИНЧИЛЕЛ АЖЫЛДАРЫ

Кызыл
2020

А. М. Соян, М. А. Күжүгет

**ТЫВА ЛИТЕРАТУРАГА ШИНЧИЛЕЛ
АЖЫЛДАРЫ**

Кызыл
2020

УДК 821.512.156:81
ББК 83.3Ту + Ш163.44-9
С70

Тываның күрүне университетинин
Өөрөдилге-методиктиг чөвүлели бадылаан
Утверждено в учебно-методическом совете Тувинского
государственного университета

Соян А. М.

Тыва литературага шинчилел ажилдары : өөрөдилге-методиктиг пособие / А. М. Соян, М. А. Күжүгет. – Кызыл : ТывКУ парлалга-редакция килдизи, 2020. – 44 ар. – Текст : непосредственный.

Ук өөрөдилге-методиктиг пособие 44.03.05 Педагогиктиг өөрөдилге. «Төрээн дыл, литература» болгаш «Даштыкы дыл (англи дыл)», 45.03.01 «Филология» деп бакалавриат программазын өөренип турар студентилерге «Просеминарий по лингвистике», «Методы лингвистических исследований» деп курстарга ажыглаары-биле тургустунган.

Соян А. М.

Научно-исследовательские работы по тувинской литературе : учебно-методическое пособие / А. М. Соян, М. А. Кужугет. – Кызыл : РИО ТувГУ, 2020. – 44 с. – Текст : непосредственный.

Учебно-методическое пособие предназначено для студентов-бакалавров направления подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки), профилей «Родной язык, литература» и «Иностранный язык (английский язык)»; 45.03.01 «Филология», профиля «Отечественная филология (тувинский и русский языки) для изучения дисциплин «Просеминарий по лингвистике», «Методы лингвистических исследований».

Рецензенты: к.филол.н., доцент кафедры тувинской филологии и общего языкознания *Е. Т. Чамзырын*; научный сотрудник ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» *Л.Х. Ооржак*.

© А.М. Соян, М.А. Кужугет, 2020
© Тываның күрүне университеди, 2020

Допчузу

Кирилде

I ЭГЕ. ДООЗУКЧУ КВАЛИФИКАСТЫГ АЖЫЛДЫҢ
СӨЗҮГЛЕЛИНИҢ ШЫНАРЛАРЫ

1.1. Шинчилекчиниң эге туружу

1.2. Шинчилел ажылының теоретиктиг үндезиннери.....

1.3. Шинчилел ажылының методологиязы

1.4. Шинчилел ажылының технологиязы (методиказы).....

II ЭГЕ. ДООЗУКЧУ КВАЛИФИКАСТЫГ АЖЫЛДЫ
БИЖИИРИНИҢ ЧАДАЛАРЫ

2.1. Шинчилел ажылын чорударынга ажыглаар литература-биле
ажыл.....

2.2. Шинчилел ажылының түңнелдерин бижири.....

2.3. Доозукчунуң квалификастыг ажылдың дерилгеzi.....

2.4. Литература даңзызын тургузарының чуруму

2.5. Айтыглар кылырының чуруму

Литература терминнериниң кыска словары.....

Литература даңзызы

Кирилде

Тываның күрүне университетиниң филология факультетинде «Төрөөн (тыва) литератураның төөгүзү» деп эртемни өөренип турар үезинде бакалавриаттың студентилери эртем-шинчилел ажылдарын, ФКӨС негелделери ёзугаар курс болгаш доозукчу квалификастыг ажылдарны бижип турар.

Студентиниң бижээни эртем-шинчилел ажылы дээрге бодунуң сонуургааны айтырыын теория талазы-биле быжыглап, бодалын эртем ёзузу-биле ханыладыр сайгарып көргени болур.

Доозукчу квалификастыг ажылды сургуулдарның эртемни өөренип келгениниң төнчүзүнде оларның мергежилиниң талазы-биле шиңгээдип алган билиглериниң деңнелин бадыткаан ажыл деп санаар. Ол логиктиг утка-шынарының талазы-биле долу, эртем талазы-биле бадыткаттыңан турар ужурлуг. Аңаа авторнуң бот-тускайлаң, онзагай көрүжү база илереттинер. Доозукчунуң квалификастыг ажылында шинчилээр айтырыг ажык, чедир шинчилеттинмээн, маргылдаалыг болганындан ооң чугулазының барымдаалыы кол черни ээлеп турар.

Доозукчунуң квалификастыг ажылдарын «Тыва аас чогаалы», «Тыва литератураның төөгүзү» болгаш «Тыва литератураны өөрөдириниң методиказы» деп эртемнерге бижип болур.

Доозукчу бодунуң шинчилел ажылын амыдыралга херек кырында ажыглап, быжыг билиглиин бадыткаары ооң эртем-шинчилел ажылының кол түңнели, херечизи болур.

Тыва литературага бижиттинген доозукчу квалификастыг ажылды камгалаар мурнунда, ажылының кол утказын илереткен, 10-15 арын хемчээлдиг рефератты орус дылга бжээш, кафедрага дужаар.

І ЭГЕ. ДООЗУКЧУ КВАЛИФИКАСТЫГ АЖЫЛДЫҢ СӨЗҮГЛЕЛИНИҢ ЭРТЕМНИИ

1.1. Шинчилекчинин эге туружу

Студент кижі бир дугаарында шинчилел ажылынын темазын, объектизин, предмеди, материалын ханызы-биле медереп билген турар уjurлуг.

Доозукчу квалификастыг ажылдың чедишкинниг болурунун кол магадылалы – теманы шын шилип алыры. Тема актуалдыг (чугула), өскээр чугаалаарга, ниитизи-биле амгы үеде ниитилелдин болгаш эртемниң негелделеринге дүгжүп турар болур уjurлуг. Ол хөлүн эрттир делгем азы хөлүн эрттир кызы болбас. Чүге дизе баштайгы таварылгада студент кижі аңа күш чедип шыдавайн барып болур. Ийиги таварылгада ооң ниити филологтуг белеткели көзүлбейн баар. Эвээш шинчилээн азы шуут-ла шинчилеттинмээн темаларны азы регионга хамааржыр тематиканы шилип алыры чугула. Ынчалза-даа шинчилекчинин бодунун кандыг аймакты, жанрны, литература төөгүзүнүн үе-чадазын сонуургап турары база кол рольду ойнаар. Студент кижі боду база теманы сүмелеп болур эргелиг.

Теманың актуалдыын (чугулазын) киирилдеге кысказы-биле айыткан турар.

Сургуулдар шинчилел ажылының объектизи, предмеди, аспектизин, материалын эки билген турар уjurлуг.

Шинчилел ажылының объектизи дээрге өөренип, сайгарып көөр кылдыр шилип алган болгаш проблемниг байдалды тывылдырар болуушкун азы чорулга. Литература шинчилелинин объектизи кылдыр кандыг-даа литературлуг болуушкунну ап болур. Чижээлээрге, чечен чогаал (чогаалдар), чогаалчының (чогаалчыларнын) чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, литературлуг чорулганың хөгжүлдезинин тодаргай үе-чадазы; чогаалчының чагаалары, сактыышкыннары, литературага хамаарышкан ажылдар, литература-критиктиг статьялар.

Шинчилел ажылының предмеди – бердинген ажылда сайгарып турар объектинин тускай шинчилелге таваржыры болгаш ооң проблематиказын тодарадып турар талалары.

Шинчилел ажылының предмеди ооң темазын тодарадыр болганда, ол тема-биле шуут-ла дүгжү берип болур.

Аспект (латин дылда хевир дээн сөс) – объектинин, шинчилелдин предмединин, методунун кайы-бир талазын тускайландырып, ылгаары.

Литературлуг эртем-шинчилел ажылынын **материалы** – литература шинчилекчизинин даяныр үндезиннери. Аңаа чечен чогаал, эртем, өөрөдилге (литература төөгүзү, теориязынга хамаарышкан) сөзүглелдери, чагаалар, чогаал амыдыралынын болуушкуннарнын дес-дараалашкаа хамааржыр.

Чогаалчынын чогаалдары шинчилел ажылынын объектизи-даа, материалы-даа болуп чоруур.

Шинчилел ажылынын проблеказы – курс ажылында азы доозукчу квалификастыг ажылда салдыгган кол айтырыг. Проблема бир-ле чөрүлдээлиг байдалдын түннелинде тыптып келир.

Проблеманы болгаш шинчилелдин кедилиин тодарадырда, баш бурунгаар айтырыгнын теориязын болгаш төөгүзүн өөренип көргөш, библиографияны тургузар, чоорту ону немээр.

Эртем-шинчилел ажылынын **сорулгазын** тодарадыры – тодаргай проблеманы тургузары, ону шиитпирлээр оруктарны тывары. Ону чедип алырда, тодаргай шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны тургузуп алыр.

Шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга чүнү өөренип көөрүн, тайылбырлаарын, чуруурун, тодарадып, илередип эккеэрин, бөлүктээрин айтыр. Шупту айыттынган медээлерни кирилдеге санап киирер. Олар ажылдын тургузуун, утказын тодарадырынга дузалаар.

Концепция (лат. билип алыры) – уран чүүлдүн азы чуртталганын болуушкуннарын тайылбырлаары, ону билип алырынын аргазы. Эртем концепциязы чогаалчынын эвес, а эртемденнин бодунун туружун илередир.

Кандыг түннелдер чедип алырын боданып, шүгдүнеринге гипотеза дузалаар.

Гипотеза – манап турары түннел, боданыышкыннын бир хевири, эртем ёзузу-биле даап бодаары. Шинчилел чорудуп турган үеде идип үндүрген гипотеза шын бе дээрзин хынаар, немелде чүүлдерни тодарадыр азы ону хүлээп албазын өөренип көөр.

Эртем ажылы – элээн хөй чадаларлыг ажыл.

1.2. Шинчилел ажылының теоретиктиг үндезиннери

Эртем-шинчилел ажылын кылып тургаш, студент кижини шинчилелдин теоретиктиг үндезиннерин билген турар ужурлуг. Өскээр чугаалаарга, амгы үениң парадигмазын чугулага алыр.

Эртем парадигмазы (гр. үлегер, чижек) – эртемнин сайзыралының үе-чада бүрүзүндө хүлээп алдынган терминнернин, эртемге үндезилтээн бодалдарның системазы, бөлүү. Ол – бир-ле үе иштинде тодаргай эртемге хамаарыштыр эртемденнернин шинчилел практиказынга дөзевилей, дөмөйлөштир организаастаан кол эртем чедишкиннеринин (теория, методтарның) системазы. Терминни Т.Кун ажыглалче кириген.

Шинчилел чорудуп турган үеде, ооң кол ужур-дузазын билип алырынга «эпистема» деп билиг база дузалаар.

Эпистема (гр. – билиг) – кайы-бир эпохага хамааржыр идеяларның харылзаалыг тургузуу. Терминни М.Фуко ажыглалче кириген. Бо билишкин эртемденге чаңгыс эвес чүс чыл дургузунда туруп келген идея, чаңчылдар чаа эпистеманы тургузуп, канчалдыр хенертен көңгүс чаа болуушкуннун демдээ апаарын тайылбырлаарынга дузалыг.

Кандыг-ла-бир чүүлдү билип алырының аргаларын, стандарт, нормаларны ажылдап кылыр философчу-методологтуг эртемни эпистемология дээр.

Теория – эртемнин кайы-бир адырынга хамааржыр болуушкунну тайылбырлаарынга азы ажыдарында дузалыг идея, көрүш, билигнин илерединин дээди хевири. Теоретиктиг үндезин доозукчу квалификация ажылда чүнү сайгарып турарының утказын тодарадыр.

Шилип алганы теоретиктиг аспекттеге хамаарыштыр студент кижини херек кырында бар материалдарга даянып, дараазында теоретиктиг проблемаларны өөренип көөр: авторнун туружу, чогаалдың тургузуу, жанр талазы-биле онзагайы, стиль талазы-биле онзагайы, сюжетти тургусканының проблемазы, мотивтер, поэктиг дылдың онзагайлары д.о.ө. Ынчангаш автор айтырыгның теориязын билирин көргүзер ужурлуг. Эртемде ады, туружу быжыга берген шылгарангай эртемденнернин улуг ужур-дузалыг теоретиктиг ажылдарын болгаш амгы үениң фундаменталдыг ажылдарын кириилде кезекке санап бижиир

ужурлуг. Оон аңгыда шак ындыг ажылдарның аналитиктиг сайгарылгазын тускай параграф азы эгеге кирип болур. Студент киж бодунуң бодалдарын бөлүктөп, оларның аразында маргылдаалыг айтырыгларны тодарадып, бодунуң хууда үнелелин бээр.

Бир эвес доозукчу квалификастыг ажылда мотивтерни сайгарып турар болза, ол терминниң утказын билири чугула.

Мотив – чечен чогаал сөзүглелиниң быжыга берген, кандыг-бир утка сиңген кезээ. А.Веселовскийниң-биле адырга, мотив – сюжеттиң уткалыг, чардынмас кезии, ол фабула болгаш сюжеттен алдынган тодаргай шынарларлыг, «чаңгыс актылыг микросюжет» болуп чоруур.

Бо билиг дугайында эртемденнерниң бодалдары аңгы-аңгы. А.Веселовский мотивти сюжете боттанган тема кылдыр көрүп турган. Б.Томашевский биле Б.Гаспаров мотивти тема кылдыр тайылбырлап турганнар.

Лириктиг мотив дээрге боданыышкынны азы аңгы-аңгы эмоционалдыг хөөннерни тывылдырар, шүлүк чогаалында кирген байдалдар, болуушкуннар, барымдаалар.

Эң кол (катаптап турар) мотивти *лейтмотив* дээр. Б.Томашевский утка болгаш тематиказынга даянып, ону лириктиг тема деп санап турган. А өске эртемденнер функционалдыг деңнелге кандыг-бир маадырның доктаамал характеристиказы, сагыш човаашкыннары азы байдалдар кылдыр санап турган.

База бир кол теоретиктиг проблемаларның бирээзи – **жанр** айтырыы. Литература дугайында эртемде ону жанрология деп тускай адырда көрүп турар. Жанр – чечен чогаалдың тодаргай уткалыг болгаш быжыга берген хевири. М.Бахтинниң-биле алырга, жанр дээрге делегейни көрүп, билип турарының бир хевири, кол эстетиктиг категория. Чечен чогаалдың хевирлериниң аайы-биле жанр ылгалы берип болур. Чижээлээрге, роман социал-психологтуг-даа бооп болур, төөгү романы-даа турар.

Амгы үеде шинчилекчилерниң сонuurгалын оттуруп турар чүүл – жанрларның чаа-чаа хевирлериниң тыптып турары. Литература хөгжүп, дилээшкиннерде турар деп чүүлдү ол бадыткап турар. Авторларның боттарының тып турары

жанрларының хевирлери – эстетиктиг бот-илерээшкин, чогаадыкчы чоруктуң илереп келир аргаларының бирээзи.

Чогаадыкчы кижиге деп кымыл? 1974 чылда парлаттынган «Литература терминнериниң словарында» бо билиишкинге синоним кылдыр «автор» деп сөстү кириген.

«Автор» дээрге хөй уткалыг билиишкин. Биографтыг автор дээрге херек кырында бар чогаадыкчы кижиге. Ол чогаадыкчы бот-тускайлаңын сагыш-сеткили-биле илередир.

Автор – чогаал дамчыштыр илереттинген медреселдин эдилекчизи (Б.Корман). А поэзияда лириктиг субъект болуп чоруур (С.Бройтман).

Түннеп чугаалаарга, чогаадыкчы бот-тускайлаңы – сөстүң чурукчусунун чогаадыкчы ажил-чорудулгазының онзагайын көргүзүп турар билиишкин. Кандыг-даа чогаалга ону чогааткан кижиниң бот-тускайлаң үнү, шынары илереп келир.

Чогаалчының бот-тускайлаңыга кичээнгей чечен чогаалда психологизмни ханы кылдыр сайгарары-биле холбаалыг. *Психологизм* дээрге маадырларның иштиги делегейин, бодалдарын, күзелдерин ханы, тода чуруп көргүзери. Психиктиг сагыш човаашкыннарны, дүвүрелди чурууру чогаалдың эстетиктиг делегейин тургузуп турар.

Доозукчу квалификастыг ажилдарның теоретиктиг деңгели терминология системазын эки ажилдап кылганы-биле тодараттынар.

1.3. Шинчилел ажылының методологиязы

Методология – шинчилелдин методтары, аргалары, принциптериниң дугайында өөредиг. Оларны ниити эртемге хамааржыр болгаш чүгле эртемниң кайы-бир тодаргай адырынга херектээр деп аңгылап турар.

Методолотуг принциптер болгаш аргаларга студент кижиге шинчилел кылып турар үезиниң дургузунда даяныр. Ынчалза-даа оларның дугайында кирилдеге кысказы-биле тайылбырлап бижиир.

Шинчилел ажылын чорударынга эң баштай кандыг ажилдар улуг укур-дузалыг, үлегер-чижек болганын демдеглээр. Сайгарылга үезинде кандыг принцип, аргаларга даянып

турарын, кандыг методтарны ажыглап турарын медресеп билир турар ужурлуг.

Кирилдеге шинчилелдин теоретиктиг, методологтуг үндесиннеринин ниити характеристиказын бээри чүүлдүг. Чижээлээрге, методологтуг үндесин кылдыр билдингир литература шинчилекчилери М.Бахтин, Ю.Лотман, Н.Корман, В.Жирмунский, А.Калзан, Д.Куулар, М.Хадаханэниң болгаш темага хамаарышкан өске-даа чугула ажылдарны ап болур.

Литература шинчилээр эртемниң эң кол билиглери: принцип, метод, арга.

Принцип (лат. үндесин, эге) – кандыг-бир теорияның, өөредигниң, литература шинчилелиниң үнген дөзү. Литература шинчилээр эртемниң кол принциптери: утка болгаш хевирниң тудуш харылзаалы, төөгүлүүнүң принциви, системнииниң принциви, чечен чогаалды бүдүн-бүрүн уран-чечен чүүл кылдыр көөрүнүң принциви, немелделииниң принциви.

Утка болгаш хевирниң тудуш харылзаалы деп принципти ажыглаарда, литература шинчилекчизи чечен чогаалды сөстүн уран чүүлү кылдыр көөр, ооң эстетиктиг талазынче хөй кичээнгейни угландырап.

Төөгүлүүнүң принципиниң дугайында Д.Лихачёв тодаргайы-биле бижээн. Кандыг-даа литературлуг болуушкунну төөгүлүг байдал-биле сырый харылзаалыг, амгы үе биле эрткен үениң «белдири» кылдыр өөренип көөрү чугула.

Доозукчу квалификастыг ажылга чечен чогаалды азы чогаалчының чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазын тодаргай тургузулуг, уран-чечен система кылдыр көөрдө, *системнииниң принципинге* чагыртыр. Системниг шинчилелдер чогаал дугайында делгем билиглерни алырынче угланган.

Немелделииниң принциви эртемнер аразында харылзааже угланган. Чижээлээрге, литература эртемниң лингвистика, төөгү, психология, философия-биле харылзаазы дээш о.д.ө.

Метод (гр. – орук) – шинчилелди чорударының оруу. Өскээр чугаалаарга, чаа билигни алырының дорт аргазы. Ол – теорияны практика кырынга ажыглаарының оруу, сорулганы чедип алырының бир аргазы.

Чаңчылчаан кол методтар: төөгү-генетиктиг, деңнелге-төөгү методу, типологтуг; тодарадып бижиир поэтика методу, социологтуг.

Төөгү-генетиктиг метод үш аңгы уткага ажыглаттынар:

1) чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ханы билип алырынга дузалаар, чогаалдың үнген тодаргай дөстөрүн шинчилээр;

2) чогаалдың херек кырында бар чүүл-биле (төөгүлүг үе, ниитилел байдалы) харылзаазын илередир;

3) литературлуг чорулганың хөгжүлдези-биле чечен чогаалдың азы чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының харылзааларын илередир.

Чогаалды чаңгыс ол-ла үеге хамааржыр кылдыр санап болбас, чүгө диге дараазында үелерде ол чаа-чаа бодалдарны тывылдырар.

Деңнелге-төөгү методу – амгы үениң болгаш аңгы-аңгы төөгүлүг үелерге хамааржыр чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында болгаш чогаалдарында ниити болгаш онзагай талаларын өөренип көөрүңгө ажыктыг шинчилел аргазы.

Бо методту литература эртемінде үргүлчү ажыглап турар. Ону чүгө чаңгыс национал литературага-даа азы аңгы-аңгы национал литератураларга-даа хамаарыштыр хереглеп болур. Чогаадыкчы дуржулганы, мурнакчы идеяларны солчуру – төөгү-деңнелгелиг шинчилелдерниң кол сорулгаларының бирээзи. Делегейде кандыг-даа литература чүгө боду чааскаан, хоорук сайзырап шыдавас.

Типологтуг метод (деңнелге-типологтуг, төөгү-типологтуг) – литературлуг болуушкуннарның ниити, кол демдектерин шинчилээр метод. Ол В.Жирмунскийниң, Е.Мелетинскийниң, В.Пропштуң, И.Неупокоеваның ажылдарында тайылбырлаттыңан. Типология дээрге кол-кол ылгавырлыг демдектерге даянып, бөлүктээри. Типологтуг шинчилелдерниң дараазында деңнелдерин ылгап турар: литературлуг угланышкыннарның типологиязы, жанр болгаш стильдерниң типологиязы, литератураның төөгүлүг сайзыралының типологиязы (*төөгүлүг поэтика* аңгы-аңгы поэтиктиг

аргаларның азы оларның системаларының сайзыралын өөренир).

Типологтук методту литературада чаартылгаларны, турумчаан чаңчылдарны, өске литературалардан үлегерлеп алыышкыннарны илередирде, ажыглаар.

Типологтук шинчилелдер төөгү-деңнелгелиг шинчилелдерден ылгалдыг, оларның объектизи дөмей литературлуг болуушкуннар болур.

Социологтук метод – чечен чогаалды социал болуушкун кылдыр көрүп, ооң социум амыдыралы-биле аңгы-аңгы харылзааларын илередип, шинчилээр метод.

Тодарадып бижиир поэтика методу чогаалчының кайы-бир чогаалының уран-чечен, эстетиктиг бот-онзагайын тодарадырынга ажылаттынар.

XX вектиң ортаа үезинден бээр психоаналитиктиг, структура-семиотиктиг, феноменологтук, герменевтика-тайылбырлыг методтар, рецептивтиг (үлегерлеп алыышкынның) эстетика методу билдингир апарган.

Структура-семиотиктиг метод – чогаалдың тургузуунун деңнелдерин тодарадыр, оларның элементилеринин хүлээлгелерин, хамаарылгаларын, бот-боттарының аразында харылзааларын илередир метод. Мында жанр, стиль, овор-хевир, сюжет, композиция, идея, тематика деңнелдеринин дугайында чугаа чоруп турар.

Төөгү-функционалдыг метод уран-чечен системаның болгаш ооң иштинче кирип турар системаларның онзагайларын илередиринче угланган функционалдыг аргага үндезилеттинип, тургустунар. Ол долгандыр турар хүрээлел-биле эки харылзаалыг объектилерге хамаарыштыр ажылаттынар. Мындыг арганы ажыглаары чүс-чүс чылдарда, дыка үр төөгүлүг үе дургузунда туруп келген чогаалдарны өөрениринге чугула. Төөгү-функционалдыг методтуң ачызында классиктиг чечен сөзүглелдин эң-не баштайгы хевиринин, дөзүнүн чоорту утка талазы-биле делгемчип, кижини төрөлгөтөннин чаа төөгүлүг дуржулгазындан боттанган бодалдарының аңаа немежи чоруп олуарын көрүп болур.

Герменевтика-тайылбырлыг метод – герменевтиканың принциптеринге үндезилеттинген литературлуг тайылбыр

методу. Уран-чечен сөзүглелди тайылбырлаарының теориязы герменевтика-биле холбашкан. Айыттыглан методту чажыт уткалыг азы утказын тайылбырлаары берге чогаалдарны сайгарарда, хереглээр.

Феноменологтуг метод – чечен чогаалды оон деннелдерин ылгап тургаш, өөренир арга.

Психоаналитиктиг метод – фрейдизм болгаш неофрейдизмнің медреселге чагыртпас чүүл дугайында дүрүмнериниң уран-чечен чогаалга ажыглаттынары.

Принципти тодарадыр чүүл *арга* болур, а *арга* дээрге шинчилелдин угланыышкыны-дыр.

Чамдыкта принцип, метод, арганы чаңгыс билиишкин кылдыр тайылбырлап турар. Ону ынчаар санаары чөптүг эвес. *Принцип дээрге эге дөзү, туружу дээн уткалыг абстракттылыг билиишкин, метод – ону боттандырар оруу, а арга шинчилелдин ниити угланыышкынын тодарадыр.* Чижээлээрге, *системниг арганы* чогаалды система кылдыр сайгарып турар шинчилелдерниң тодаргай угланыышкыны деп санаар. *Культурологтуг арга* дээрге сөзүглелдин тайылбырынга чогаалда чураан үе-шагның культуразының ылгавырлыг демдектерин көргүзери.

Комплекслиг (каттышкан) арга (лат. тудуштуары) – чаңгыс ол-ла объектини аңгы-аңгы эртемнерниң туружундан (азы чаңгыс эртемниң тус-тус адырларының аайы-биле) шинчилээри.

Харылзажылга аргазы чечен чогаалды чогаалчы биле номчукчунуң аразында чугаазы азы уран-чечен харылзажылганың болуушкуну кылдыр сайгарып турда, ажыглаттынар.

Мифопоэтиктиг арга дугайында А.Лосев, О.Фрейденоберг, Е.Мелетинский болгаш өске-даа эртемденнерниң фундаменталдыг ажылдарында бижээн. Мифопоэтика – мифомодельче угланган чогаалдарны өөренир болгаш архетип, миф тургузуу, миф-биле холбаалыг ёзулалдарның өскерлип келгенин, оларны канчаар шынчээди ап чораанының аргаларын тодарадыр төөгүлүг поэтиканың бир кезээ.

1.4. Шинчилел ажылының технологиязы (методиказы)

Чаңгыс аай, катаптап турар чурумну ажыглаарынын чаңчылдарын шиңгээдип алырынче угланган чүүлдү шинчилел ажылының технологиязы (методиказы) дээр. Ол хөй кезинде шинчилекчинин методологтуг туружундан хамааржыр

Ук ажылды чорударының чуруму дараазында янзыларлыг: хайгаарал, шинчилеп бижири, тайылбыр, сайгарылга, түңнээри, утказын тайылбырлаары, билип алышкынның логиктиг аргалары, ооң иштинде барымдааларын көргүзери, бөлүктээшкин, деңнелге, дөмөйлээри дээш оон-даа өске.

Хайгаарал чечен чогаалды номчукчунуң хүлээп ап турарынга үндезилеттинген.

Хайгааралдың түңнели сөзүглелди аңгы-аңгы талаларындан шинчилеп бижииринге чедирер.

Тайылбыр – өөренип турар чүүлдүң кол утказын тодарадынга херек метод.

Аналогия – дөмөйлээри, таарыштыары. Медээни бир чүүлдөн өскезинче шилчидери. Аналогия бөдүүн, делгеренгей, шыңгыы, шыңгыы эвес, долу эвес, даап бодаар деп хевирлерлиг.

Бөлүктээшкин – хөй медээлерни сайгарылга үезинде чогуур деңнелге чурумчудары.

Эртемниң база бир кол негелделериниң бирээзи – эртемденниң бодалдарының *барымдаалыг болгаш шынзыдылгалыг болуру*. Ону бодунуң болгаш өскелерниң үндүргөн түңнелдери-биле бадыткаары.

Литературлуг сайгарылга – чогаалды бүгү талазы-биле сайгарары.

II ЭГЕ. ДООЗУКЧУ КВАЛИФИКАСТЫГ АЖЫЛДЫ БИЖИИРИНИҢ ЧАДАЛАРЫ

Доозукчу квалификастыг ажылды бижири дараазында чадаларлыг болур:

1. Шинчилээр ажылдың темазын, объектизин болгаш предмедин шилип алыры. Айтырыгның теориязын болгаш төөгүзүн баш бурунгаар өөренири.

2. Шинчилел ажылының планын ажылдап кылыры, ооң сорулгаларын, онаалгаларын болгаш манап болгу дег түннелдерин тодарадыры.

3. Уран-чечен сөзүглел-биле болгаш ону сайгарарынга чугула херек литература-биле ажылдаары. Демдеглелдер, ушта бижилгелер, түннелдер, тезистер белеткеп чыыры. Оларны системажыдары, утка аайы-биле эртем езугаар бөлүктээри. Чаа билигни алыры, ооң теоретиктиг утказын угаап бодаары.

4. Шинчилел ажылының түннелдерин бижири.

5. Квалификастыг ажылды негелде аайы-биле шимээри.

2.1. Шинчилел ажылын чорударынга ажыглаар литература-биле ажыл

Шинчилел ажылы чорудар кижиге эң чугула материал чечен чогаал сөзүглелдери болур. Ук сөзүглелдер академиктиг чогаалдар чыындыларында парлаттынган болуру албан эвес. Чогаалчының хол-биле бижээни база оон-даа өске кандыг-даа вариантылыг чогаалдары, планнары, демдеглелдери, эпистолярлыг литература, хууда библиотеказы (ылаңгыя чогаалчының демдектер кылып турганы номнары), номну үндүреринге хамаарылгалыг черлерниң медээлери, чогаалчының дугайында сактыышкыннар, үежилериниң чогаалчының ажыл-чорудулгазының дугайында үнелелдери база шупту үнелиг болур.

Кандыг-даа ном-биле ажылдап тура, баштай ооң тургузуун болгаш утказын эки сайгарып, бижип турар ажылга хамааржып болгу дег кезектерни тодарадыр. Ооң түннелинде, чугула кезектерин конспектилээр (арыннар аайы-биле айтыг кылырын сагыыр), цитаталарны ушта бижиир. Шинчилээр ажылының аналитиктиг сайгарылгазын чорударынга ажыглаар

материалдарны демдеглед, арыннарын айтып, бөлүктөп алыры чугула.

Эртем литературазын өөренип көргениниң төнчүзүнде, студент шинчилел ажылында көдүргөн айтырыгны улаштыр сайзырадыры чугула дээрзин бадыткаан түңнелди үндүрер ужурлуг. Ук айтырыгны кандыг угланышкынныг сайгарарын тодарадып алыры база кол черде турар. Шинчилел ажылы бижиирде даяныр материалдар-биле ажыл ооң-биле кызыгаарланмас, онзагай кичээнгейни шинчилел ажылының кол материалы болур ажылдарже углаар апаар.

Шинчилел ажылын бижиирде даяныр материалдар *парлап каан, хол-биле бижээн* болгаш *чогаалчыга хамааржыр эт-херекселдер* деп бөлүктөрлиг болур.

Парлап каан материалдар кол нургулайында библиотекаларда, хол-биле бижээн материалдар, фото-чуруктар – архивтерде, хуу шыгжамырларда кадагалаттынган болур. Чогаалчыга хамааржыр эт-херекселдерни, ном-дептерни тып алыр. Оларның эң-не үнелиглерин музейлерже дамчыдыпкан болур. Ындыг материалдарны тодарадып бижиирин болгаш үнелээрин база шинчилел ажылынче кирип болур. Ук ажыл чогаалчының намдарын азы чогаалдарда кирген детальдарны ханы сайгарарынга дузалыг болур.

Шинчилел ажылын бижиирде даяныр материалдар дугайында баштайгы медээлерни чүгле каталогтардан эвес, а ооң мурнунда айтыг кылып турган улуг литература-шинчилел ажылдарындан уштуп ап болур. Мурнунда ажыглаттынмаан таварылгалар азы чаа чүүлдер тыптып келген болза, ол-ла медээлерже катап айтыг кылып болур. Ынчан ону бодунуң көрүжү-биле ылавылап алыры чугула. Чогаалчының намдарын чырыткан материалдар дузазы-биле ооң амыдырал-чуртталгазының болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының төөгүзүн немеп, чаартып бижип болур.

Ынчалза-даа литература шинчилекчилеринге херек кол материал өөрөнгөн чогаалының сөзүглели болур. Чаа билиглерниң үнөр дөзү ол болур ужурлуг. Чогаалчының болгаш ооң чогаалының дугайында критиктерниң мурнунда сайгарган ажылдары билдингир. Бодунуң үезинде литература шинчилекчизи Н.К. Пиксанов «Два века русской литературы»

(1923) деп номунда мынча дээн: «Хөй кезиинде улус чогаалчыларны эвес, а критиктерни өөренир. Ынчангаш чогаалчы-биле «көрүшпейн-даа, таныжып аар». Ындыг чүүл ажылга хоралыг болур. *Бир дугаар черге бижимел барымдаалар, а сайгарылга – ийиги черде турар ужурлуг*» [Егорова 2009: 231]. Ол бодал амгы үеде-даа утказын чидирбээн. Эртем литературазындан, өөредилге номнарындан алган медээлер чүглө ук ажылга чаа болур. Ол дугайында шинчилел ажылы бижип турар студентиге угаатса чогуур. Ук номнар дугайында, ында кирген ажылдар дугайында студентиниң бодунуң хууда бодалдары, үнелелдери, сайгарылгалары чаа болур ужурлуг. Ынчалза-даа баштай чогаалдың сөзүглелин номчуvas болза, чүү-даа бүтпес. Ол бирги черде турар.

Бижимел барымдааларны, өөредилге номундан аңгыда, ийи аңгы угланышкынныг тодарадыр.

Бирээде, чогаалчының бодунуң даянганы, чогаалының уран-чечен үндезинин салган материалдары. Ындыг барымдаалардан чогаалдың сюжеди болгаш амыдыралга турган прототиптерден овор-хевирлер тургустунар.

Чечен чогаалдың үндезин барымдааларын билири шинчилекчиге чогаалдың утказын сайгарып тайылбырлаарынга дузалаар.

Ийиде, литературлуг шинчилел тодаргай барымдааларга даянып чоруттунар. Оларның эн-не колу, үстүнде чугаалаанывыс, чогаалдың сөзүглели боду болур. Ол сөзүглел парлаттынган турар болза кончуг эки. Чогаал аңгы-аңгы чылдарда үнүп турган болза, оларны катап-катап хынаар: чамдык таварылгаларда арыннар, эгелер, кезектер аңгыланы бээр азы сөзүглелди кызырып каапкан-даа болур. Чижээлээрге, совет үеде чогаалдардан шажынга, репрессияларга хамаарышкан эгелерни шуут ап кааптар таварылгалар база тургулаан.

Чамдыкта чаа медээ-барымдаалар эртем-шинчилел ажылының кол угланышкынын шуут өскертиптер аргалыг. Үе-шаг, амыдыралдың аайы-биле чамдык номнарда бердинген медээлерниң утказы эргижиреп, амгы көрүш-биле дүүшпес апарган база болгулаар.

Эртем литературазын өөренип тура, ында кирген шупту медээлерни эвес, а чүгле шинчилеп турар темазынга хамаарылгалыг, студентиниң бодунуң көрүжүңгө дүтжүп турар утказын алыры чугула. Улуг сөзүглелден ону дүрген аңгылап, демдеглеп алып.

Доозукчу квалификастыг ажылга барымдаалыг медээлерни теманы сайзыратканының аайы-биле системажыдар, ында эң чугулазын ылгап демдеглээр, оларны шүгүмчүлелдиг үнелээр. Аналитиктиг сайгарылга үезинде студентиге билдингир бүгү материалды эвес, а чүгле шинчилел ажылының темазынга дорт хамааржыр ажылдарны көөр. Шинчилел ажылынга хамааржыр эртем литературазының ниити саны билдинмес болганда, чаа чүүл ажыдыкчызы болдум деп менээргенип болбас. Чүгө дээрге ол бодал бадыткаттынмайн барып болур.

Шинчилел ажылынга өске кандыг-даа авторнуң ажылын ажыглаан болза, ыяап-ла айтыгны кылып. Цитатаже айтыгны домактын төнчүзүңгө эвес, дораан ооң чанынга көргүзөр. Цитата кавычка иштинге турар. Ону шын болгаш чурумнуг ажыглаар, авторнуң бодалын хажыдып болбас. Цитатага ап турар барымдааның шын бижилгезин болгаш бижик демдектерин чаартып, таарыштыр ажыглап болур. Бир эвес цитата узун болза, утказын хажытпайн, хөй сектер салып, кызырып болур.

Доозукчу квалификастыг ажылдың шыңгыы четпес талазы – ооң кезектериниң азы бүдүн ажылдың компилятивтиг апаары.

Компиляция (лат. *compilation* – грабить - үптээр) – өске улустуң шинчилел ажылдарының түңнелдерин бодунуң көрүжү-биле ажылдап кылбайн, каттыштырып бижип кааны.

Компилятор болбазы-биле, студент ук барымдааны чүгө ажыглаанын эки сайгарып, теманы ажыдарынга ук ажыл кандыг салдарлыг болганын эки боданыр, түңнелин үндүрер.

2.2. Шинчилел ажылының түңнелдерин бижири

Шинчилел ажылын чорудуп тура, студент чыып алганы материалдарын: карточкаларын, ушта бижилгелерин, хайгааралдарын, тема аайы-биле демдеглелдерин – эгелерге болгаш параграфтарга хуваап аар, азы баш удур кылдырган план ёзугаар, аңгы-аңгы папкаларга суп аар. Ооң соонда, чыгдырган материалдарны аайлаанының түңнелдерин үндүрер.

Шинчилел ажылының темазынга дүүштүр чыгдынган материалдарның түңнелдерин үндүреринче онзагай кичээнгей салыры чугула. Түңнелдерниң дес-дараалашкаа шинчилел ажылының чоруп турары-биле дүүшпейн барып болур. Шинчилел ажылының баштайгы чадазын кайы-даа кезээнден эгелеп болур. Кайы айтырыгга хөй материал чыгдына бергенил, оон эгелеп алырга, ажырбас. Ниити утканы илереткен аңгы-аңгы материалдарны эки сайгарып көргөш, эң-не тааржырын шилип алыр.

Эртем-шинчилел ажылын бижип турар үеде, студент эртем сөзүглелиниң тускай аянын билип, теория талазы-биле чепсегленири чугула. Шинчилелде сайгарылганың объектизи турар, а ол *эрги* (билдингир) болгаш *чаа* (билдинмес) деп кезектерлиг болур. Ажылдың автору студент бодунуң шинчилел ажылынга ол кезектер дугайында билиглерни калбартып, сайзырадыр. Эртем талазы-биле «чаа-эрги» деп кезектер билип алыышкынның алыс утказы-биле харылзаалыг.¹ Литература талазы-биле кандыг-бир теманы сайгарып, доозукчунуң квалификастыг ажылын бижип турар кижиге бодунуң мээ-медерелинде чаа билиглерниң немежип турарын, уран-чечен сөзүглелди сайгарарының чаа талазын, утказын медереп биле бээр. Ынчалдыр шинчилеп турары объект сонугралды оттуруп, кижиниң амыдыралында онзагай черни ээлей бээр. Авторнуң бодунуң көрүжү делгемчип, билиглери ханылап эгелээр.

Сөзүглелди сайгарып бижип келген үеде, авторнуң бодунуң билири болгаш чаа билиглерниң каттышканындан оон утказы болгаш тургузуу чаарттынар.²

Даянган эртем ажылдарындан алган ушта бижилгелерни, цитатарны туугай медээ кылдыр ажыглап болбас. Оларны автор бодунуң бодалын илередиринге чоорту, дес-дараалаштыр

¹ Данилевская, Н. В. Место оценки в чередовании старого и нового значения (на материале научного текста) / Н. В. Данилевская — Текст : непосредственный // Филологические науки. — Тамбов, 2005. — № 4. — С. 60-61.

² Данилевская, Н. В. Место оценки в чередовании старого и нового значения (на материале научного текста) / Н. В. Данилевская — Текст : непосредственный // Филологические науки. — Тамбов, 2005. — № 4. — С. 60-61.

ажыглаары чугула. Бир эвес кандыг-бир бодалды бадыткаан цитата азы бодалды илередир дээн болза, катаптаашкын болу бербези-биле, *«үстүндө көргенивис»*, *«бирги эгеде айытканывыс»*, *«катап айтып тур бис»* дээн хевирлиг медээ-тайылбырлыг сөс каттыжышкыннарын ажыглаарын утпаза эки.

Шинчилел ажылыны сөзүглелин тургузуп тура, автор бодунуң бодалдарын чогулгалыг ажыдарда, *«Бис... айтырыгны көрдүвүс»*, *«Сайгарылгаже кирер-дир бис...»* деп бижиир болза эки. Азы: *«Бистиң бодалывыс-биле алырга...»*, *«Бистиң көрүжүвүс...»* дээн сөстөр-биле бодунуң көрүжүн улам тодаргайлап бижиир. Сайгарып турар темазынга хамаарыштыр *«Чөпиээрешпес арга чок...»*, *«Чөпиээрешип болур...»*, *«Бодалдарга катчып...»* дээн чижектиг илередип болур.

Доозукчунуң квалификастыг ажылы чугула харылзажылганы чорудуп турар *интертекст* шынарлыг апаар. Интертекст дээрге модернизм болгаш постмодернизм уран чүүлүндө уран-чечен сөзүглел тургузарының кол хевири болгаш аргазы. Сөзүглелди цитаталардан болгаш өске сөзүглелдер үзүндүлеринден алырын сүмелээни.

Эртемге оон мурнунда турган болгаш амгы чаа билиглерниң харылзаазының ачызында эртем ёзугаар шинчилээн ажыл ниитилелге барымдаалыг ужур-уткалыг апаар. Ук ажылга студентиниң бодалдары билдингиринден чаазынче чадалар аайы-биле чоорту сайзыраар. Билип алыышкын чорулгазының келир үезин эгелеп чоруур шинчилекчиниң үнелелдери тодарадыр, чүге дээрге билип алыышкынның шынары кезээде үнелелден хамааржыр. Ол бодунуң бодалдарын тайылбырлаарда, амгы эртемни билип алырының хөй аргаларының иштинден чүгле чамдызын шилип алыр. Ынчан ажылдың авторунуң тайылбыры кончуг чугула болур. Методологтарның санап турары-биле алырга, тайылбырлаары дээрге чаа утка киригениниң талазы-биле чугааны үнелээриниң аргазы болур.

Шинчилел ажылының тургузуун эки боданып алыр. Баш удур тургускан планынга-ла ону үш кезекке чарып алыр: *кирилде, кол кезээ, түңнели*.

Кирилдеге шинчилел ажылының темазын шилип алганының чогулмчалыы, чугулазы, ооң шинчилеттингенин демдеглээр: ол, авторнуң бодалы-биле, сайгартынмаан азы долу эвес сайгартынган боор, ынчангаш улаштыр долу сайгарылганы чорудары негеттинип келир. Ажылдың кедизинде кандыг түннелдиг болурун билбес болза, диплом ажылы бижиттинмес. Ажылдың шинчилээр объектизин болгаш предмедин тодарадыр, кол даяныр эртем ажылдарын айтыр.

Кирилдеге ажылдың сорулгаларын болгаш ону чедип аарда чорудар угланышкыннарын тода болгаш билдингир кылдыр бижиир, кол методтарны айтыр. Аңаа авторнуң ооң мурнунда парлаттынган ажылдарын адаар, ук темага хамааржыр кандыг ажылдар кылдынганын айтыр (дыңнадыг, илеткел, реферат, курс ажылдары...).

Ажылдың тургузуун болгаш ажыглалын база демдеглээр. Бир эвес ук темага хамааржыр эртем ажылдары эвээш азы барык чок болза, оларның сайгарылгазы аңгы параграф хемчээли четпес болза, оларны база кирилдеге тайылбырлаар.

Доозукчунуң квалификастыг ажылының кол кезээ ийи-үш эгелерден тургустунар. Аңаа теманың чугула айтырыгларын ылгап, ылавылап, параграфтарга үзүп тургаш, ханы сайгарар ужурлуг. Чурум ёзугаар, бирги эгеге (азы бирги эгениң бирги паравынгга) шинчилел ажылының теоретиктиг үндезиннерин тодарадып бижиир.

Айтырыгның аналитиктиг допчулал тайылбыры (айтырыгның төөгүзү) база бир аңгы параграфты тургузуп болур. Ховар таварылгада, бүдүн эге-даа бооп болур. Эртем болгаш критиктиг литератураның допчулалын хронологтуг база берге айтырыг шиитпирлээр принциптерни деңге сагып тургаш чорудар. Шинчилел ажылын бижип турар авторга айтырыгга хамааржыр литератураны эки билири чугула. Ынчалза-даа номчаан ажылдарның шуптузун дорту-биле хүлээп албайн, аңаа бодунуң көрүжү-биле сайгарылгалыг хамаарылгалыг болурунга чаңчыгып алыры чугула.

Бодунуң көрүжүн илереткен шинчилелдиг бодалдарын, түннелдерин диплом ажылының чүгле сөөлгү эгелеринге бижири шын эвес. Чамдык таварылгаларда шинчилел ажылын бижип турар студент ажылдың хемчээлин улгаттырып,

арыннарын көвүдөдип аар сорулга-биле ниити уткалыг чамдык чүүлдерни арбыдадыр бижиپ туруп бээр. Чижээлээрге, айтырыгның төөгүзүнүн теориязын; чогаалчының намдарын, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында медээлерни, чүгө дээрге олар эртем литературазында элээн сайгартынган боор. Ындыг таварылгада студент билдингир материалдың утказын эдерти биживейн, ону бодунуң шинчилел ажылының теоретиктиг үндезини болдуруп, ону өзектеп, кысказы-биле ажыглаары чугула. Диплом ажылынга ук айтырыгларны чүглө бирги эгеге сайгарар.

Дараазында эгелерге шинчилел ажылында салдынган сорулгалар аайы-биле сайгарылгалар болгаш оларның түңнелдери турар.

Эртем литературазын-даа, чогаал сөзүглелдерин-даа ажыглап, ажылдың түңнелдерин бижип турар үеде, катаптаашкыннар тыпты берип болур. Оларны өй-шаанда тодарадып, утка аайы-биле каттыштырып, кезектерин эде тургузар. Тодаргай катаптаашкыннарны шуут ап кааптар.

Ажылдың баштайгы бижимел вариантызын саазынга үндүргөш, автор боду катап-катап номчуур, редакторлаар. Уткашынарын көрүп, болдунары-биле эде-хере тургузар.

Эгелер аайы-биле литература-сайгарылгалыг, барымдаа-бадыткалдыг база бот-сайгарылгалыг кезектерниң деңзигүүрүн база көөр. Ону автор бодунуң көрүжү-биле тайылбырлаар.

Эгелерниң болгаш параграфтарның аттары диплом ажылының ниити адын катаптавас ужурлуг, ынчалза-даа эгелерниң аттарыга ажылдың темазының утказын илереткен өзек сөстөр турар болза эки. Бир эвес эге параграфтарлыг болза, оларның аттары утканы тода илередип турар ужурлуг. Эгеде параграфтарны дугаарлаары тудуш чоруй баар: 1.1, 1.2, 1.3, ...2.1, 2.2, 2.3 дээш о.ө. (ындыг дугаарлаашкынга § символду салбас).

Эге бүрүзүнүн төнчүзүнге кыска түңнелдерни (2-3 абзац) бижири чугула. Олар шинчилел ажылының ниити улуг түңнелин бижиригге кол өзек, удуртулга болур.

Шинчилел ажылының үшкү кезээн **түңнел** дээр. Ол кезекке шинчилел ажылының түңнелдерин үндүрер, ооң теоретиктиг болгаш практиктиг ужур-дуказын тодарадыр. Доозукчу

квалификастыг ажылдың автору бодунуң бижээн ажылынын түңнелдерин негтередирииниң талазы-биле санал-оналын бээр база ажылды моон соңгаар шинчилээриниң айтырыгларын айтыр.

2.3. Доозукчунуң квалификастыг ажылдың дерилгези

Доозукчунуң квалификастыг ажылын А4 хемчээлдиг ак саазынга кыдыгларынга солагай таладан 30 мм, адаа болгаш үстүнге 20 мм, оң талазынга 15 мм эвээш эвес хос черлерни арттыргаш, парлаар:

Эгениң ады-биле сөзүглелдин аразы бир интервал болур. Ажылдың эге арнынга болгаш эгелер аттарынга сөстөрни көжүрүп база адаан шыйып болбас. Эгелер аттарының төнчүзүнге улуг сек салбас.

Чуруктуг тайылбырларны чуруктар деп адаар, сөзүглелге азы капсырылгага оларже айтыгның соонга чуруктарны кириер, адын адаар, араб саннар-биле дугаарлаар.

Шинчилел ажылын бижип төндүргениниң соонда, эртем удуртукчунуң чөпшээрели-биле арыг вариантызын белеткеп эгелээр. Бо түңнел чадада шинчилел ажылының эгелериниң хемчээл талазы-биле деңзигүүрүн, утка-шынарын, дылының стилин, цитаталарны ажыглаанын, айтыгларны шын кылганын, эгелерниң аттарынга дүүштүр бижиттингенин автор катап-катап хынаар, эдилгелерни кылыр.

Албан сагыыр ужурлуг негелде – эртем стилин ажыглаары болур. Ол дээрге ажылдың логиктиг утказын кыска, тода, билдингир эртем дылы-биле дес-дараалаштыр бижири. Стилистиктиг эдилгелер чорударынга база үе херек: катаптап турар сөстөрни синонимнер-биле солуур, эмин эрттир узай берген нарын домактарны логиктиг бодаалынга дүүштүр кыскаладыр, абзацтарны шын салыр, шыңгыы эртем стилинге таарышпас сагыш-сеткил илереткен сөстөрни болгаш домактарны ап кааптар.

Эртем ажылының сөзүглелинге сөстү курсив-биле көргүзери ужур-утказын аңгылаар арга болур. Проза тургузуглуг база шүлүктү чаңгыс одуругга чыскаап бижээн цитаталарны кавычкалаар. А шүлүктүң одуруун хевээр арттырганда,

чогаалчының (чадалап бижиир, ... дээн хевирлиг) аянын өскөртпөс.

Доозукчунун квалификастыг ажылынга, конспектилээринде дег, сөстөрни кызыра бижиирин студентиге чөпшээрөвөс. Эгелер аттарынга турбаанда, чүглө дараазында сөстөрни кызыра бижиип болур «чыл», «чылдар», «век», «вектер», «дээш оон-даа өскө»; оларны *ч.*, *чч.*, *в.*, *вв.*, *д.о.ө.*, деп бижиир. Чылдар айтылгасында дораан-на олар кайы векке хамааржырын тодарадыр азы долузу-биле бижиир: *1820-ги чч.*, *1960-гы чч.*

Доозукчунун квалификастыг ажылынга титулдуг арын, допчу, ажыглаан литератураның библиографтыг даңзызы турар.

Ажылдың **допчузу** эгезинге, ийиги арынга турар. Допчуда кирген эгелер аттары ажылдың иштинде эгелер аттары-биле бүрүн дүгжүр ужурулуг. Допчуда эгелер аттарын улуг үжүктөр-биле бижиир, а эгениң сөөлгү сөзү улуг сектер дамчыштыр арынның дугаары-биле тутчу бээр. (Ону ажылды шуут төндүрүпкөн соонда кылыр).

Доозукчунун квалификастыг ажылын үнелээринге эртем аппарады улуг ужуру-дузалыг.

Эртем аппарадынга шинчилел ажылын бижииринге үндезин кылдыр даянып, ажыглап турган медээлер хамааржыр: тайылбырлар, библиографтыг айтыглар, комментарийлер, терминнер словарьлары. Ындыг тодаргай медээлер бары – шинчилел ажылының теоретиктиг деңнелиниң бедииниң херечизи болур.

Шинчилел ажылында библиографтыг даңзы алфавит ёзугаар тургустунар. Ук принцип чүглө эге үжүктөрни эвөс, а дараазында үжүктөрни база алфавит ёзугаар тургузарын негээр. Даштыкы дылда бижиттинген эртем ажылдарын орус дылда болгаш очулдурган ажылдарның соонга база алфавит ёзугаар бижиир. Доозукчу квалификастыг ажылдан үзүндүнү аңгы статья кылдыр парладыр апарза, үндүрүкчүнүн негелделерин сагыыр апаар: статьяга ажыглаан ажылдарның даңзызын алфавит ёзугаар немээр. Ынчан эргежок чугула ажылдарны сөзүглелге скобка иштинге айтыр азы статьяның төнчүзүнге цитатаны ажыглаарының чуруму-биле тайылбыр бээр.

Доозукчунун квалификастыг ажылының библиографиязынга 50-ден эвээш эвөс ажылдарны киирген турар. Библиографияны

теманы шилип алганы-биле кады тургузуп эгелей бээр, ол ажылдың шупту чадаларында чоруп кээр. Ону тургузарда, студент библиотекаларның каталогтары-биле, эртем сеткүүлдери-биле, аңгы-аңгы эртем ажылдары-биле таныжар ужурлуг.

Ынчалза-даа төнчүзүндө библиографтыг даңзыже студент чүгле бодунуң хууда танышкаш, ажыл бижииринге ажыглаан, айтыглар кылган материалдарын киирер ужурлуг. Арткан өөренип көргени материалдар теманы келир үедө сайзырадып сайгарарынга херек апаар.

Доозукчу ажылдың сөзүглелинде ажыглаан айтыг ийи аңгы хевирлиг: сөзүглел иштинге цитатаның соонга айтыр база саазында парлап каан одуругнуң адаанга айтыр. Оларны ажылга айтыр чуруму чаңгыс аай эвес. Сөзүглелге немелде тайылбыр кылырда, одуруг адаанга айтыгны ажыглаары таарымчалыг. Бо таварылгада ук тайылбыр парлап каан арынның одуруунуң адаанга Times New Roman, одуруглар аразынга хос чер чокка 10 шрифт-биле парлаттынар.

Айтыгларны арын бүрүзүнге аңгы азы бүдүн ажылга ниитизи-биле узун дургаар санының аайы-биле-даа дугаарлап болур.

Библиографтыг даңзыны Күрүне стандартының (ГОСТ) тодарадып каан дүрүмнеринге чагыртып тургузар.

Чижээ:

Донгак, У. А. Тувинское стихосложение : монография / У А. Донгак ; Тувинский институт гуманитарных исследований. — Кызыл : 2006. — 149 с. — Текст : непосредственный.

Сеткүүлдерде парлаан статьялар:

Воловник, А. Эффект Бильбао / А. Воловник. — Текст : непосредственный // Мир музея. — Москва, 2018. — № 8. — С. 48-49.

Солундан статья:

Кунгаа, М. Философчу угланыышкын быжыккан, күштелген / М. Кунгаа — Текст : непосредственный // Шын. — 1996. — 16 авг. — С. 4.

Доозукчу квалификастыг ажылдың хемчээли 50 арындан эртпес, 1,5 интервалдыг болур.

Доозукчу ажылдың эге бүрүзү чаа арындан эгелээр, а параграфтар арын иштинге турар. Эгелерниң болгаш параграфтарның аттары допчузу-биле шуут дүгжүп турар ужурулуг.

Доозукчу ажылга капсырылгалар туруп болур. Ажылдың чамдык кезектери кол кезээнче кирбейн барган, ынчалза-даа ол солун болгаш утказы солун болза, капсырылга кылдыр ажыглап болур.

Капсырылгалар элээн каш бооп болур; капсырылга бүрүзү чаа арындан эгелээр, оларны араб саннар-биле дугаарлааш, допчуже киирер.

Доозукчунуң квалификастыг ажылды камгалаарынга 15 минута бээр. Студентиниң камгалал сөзү кол нургулайында кирилде болгаш түңнелдин материалдарындан тургустунар. Ажылдың чугулазын болгаш чаа чүүлүн онзалап демдеглээр, бодунуң ажылын бот-допчулалдыг болгаш бот-сайгарылгалыг кылдыр чугаалап билирин шынзыдар. Камгалалга белеткенип тургаш, студент бодунуң шинчилеп турар темазынга хамаарыштыр кол түңнелдерни үндүрүп болгу дег айтырыгларны (2-3 хире) боданып алыр. Камгалалга чедир неделя бурунгаар студент эртем удуртукчусунуң болгаш рецензентиниң үнелелдери-биле таныжып алыр. Ынчан ол рецензентиниң сагындырыгларынга белеткенип, харыылап өөренир.

Шинчилел ажылының түңнелдериниң шынныы дээш харыысалга авторга онаажыр. Доозукчу квалификастыг ажылды камгалаарынга чедир ол белеткенип турган материалдарын болгаш электроннуг файлдарын кадагалап алыр ужурулуг.

Эртем талазы-биле удуртукчузу доозукчу квалификастыг ажылдың бижиттинип эгелээнинден камгалаарынга чедир хайгаараар. Ажылды бижип тура, плагиаты азы өске авторларның ажылын бодунуу кылдыр шингээдирин болдурбас.

2.4. Литература даңзызын тургузарының чуруму

Эртем-шинчилел ажылдарының даңзызын, оларның библиографтыг бижилгезин кылырда, ГОСТ 7.0.100-2018 деп стандартка дүүштүр тургузар.

Литература даңзызы студентиниң доозукчу квалификастыг ажылдың темазынга хамаарыштыр кандыг эртем ажылдарының хевирлерин сайгарып көрүп турганының бадыткалы болур. Ооң шинчилелиниң эртемниң база моон тодарап келир.

Методика эртеминге хамаарышпас ажылдарга өөредилге номнарын библиографтыг даңзыже кирип болбас.

Чурум ёзугаар авторларның болгаш номнарның аттарын алфавит ёзугаар чыскаап бижиир.

Литература даңзызын тургузарда, номнар, эртем статьяларын; нормативтиг актыларны; солун-сеткүүлдерде парлаттыгган ажылдарны; электроннуг шыгжамыр, курлавырларны; интернет четкизинден алган материалдарны аңгылап бижиир.

Нормативтиг актыларны ажыглаар чуруму:

- Каттышкан нациялар организациязының (КНО) үндүрген документилери, ЮНЕСКО;

- РФ-тиң Үндезин хоойлузу;

- кодекстер;

- федералдыг хоойлулар;

- РФ-тиң Президентизиниң чарлыы;

- РФ-тиң Чазак доктаалы;

- РФ-тиң яамылар, ведомстволар дужаалдары;

7) РФ-ниң субъектилериниң (ооң иштинде Тыва Республиканың) хоойлулары дээш өске-даа.

Нормативтиг актыларны ажыглаарының чуруму

Хоойлуларны алфавит ёзугаар эвес, а хүлээп алган хүнүн, чылын барымдаалап кириер, эрги чылдың хоойлулары мурнунга турар.

Федералдыг, регионалдыг хоойлуларны айтыры база тускай чурумнуг.

2019 чылдың июль 1-де библиография долдуурар чаа стандарт бадылаттыгган (ГОСТ Р 7.0.100-2018).

Үлегери:

ГОСТ Р 7.0.100-2018
ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

Российская Федерация. Конституция (1993). Конституция Российской Федерации : принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года / Российская Федерация. Конституция (1993). — Москва : АСТ : Астрель, 2007. — 63 с. — Текст : непосредственный.

Российская Федерация. Законы. Трудовой кодекс Российской Федерации : от 30.12.2001 года № 197-ФЗ : ввод в действие с 01.02.2002 / Российская Федерация. Законы. — Волгоград ; Москва : ВолГУ : Либрис, 2002. — 225 с. — Текст : непосредственный.

Российская Федерация. Законы. Налоговый кодекс Российской Федерации: официальный текст по состоянию на 30.01.2000 года с изменениями и дополнениями согласно Федеральному Закону от 29.12.2000 года № 166-ФЗ / Российская Федерация. Законы ; Ассоциация авторов и издателей "Тандем". — Москва : ЭКМОС, 2001. — 136 с. — Текст : непосредственный.

Номнар

Чаңгыс авторнуң номнарын киирерде, ажылдарның аттарының эге үжүктөрүн азы мурнай парлаттынган чылдарын барымдаалаар. Чижээлээрге, Д.С. Кууларның ажылдарының чырыкче үнген чылдарын мындыг хевирлиг киирер:

Куулар, Д.С. Тувинская поэзия / Д. С. Куулар. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1970. — 139 с. — Текст : непосредственный.

Куулар, Д.С. История и современность / Д. С. Куулар. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. — 161 с. — Текст : непосредственный.

Үлгөрлер:

ГОСТ Р 7.0.100- 2018
ОДНОЧАСТНЫЕ МОНОГРАФИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ

Библиографическое описание книги одного автора

Донгак, У. А. Тувинское стихосложение : монография / У А.

Донгак ; Тувинский институт гуманитарных исследований. — Кызыл : 2006. — 149 с. — Текст : непосредственный.

Библиографическое описание книги двух авторов

Диброва, Е. И. Поэтические структуры антонимии : учебник для вузов / Е. И. Диброва, Н. Ю. Донченко. — Москва : Принт, 2000. — 197 с. — Текст : непосредственный.

Библиографическое описание книги трех авторов

Балданов, С. Ж. Литература народов Сибири. Этнотрадиция. Фольклорно-этнографический контекст : монография / С. Ж. Балданов, Б. Б. Бадмаев, Г. Ц-Д. Буянтуева. — Улан-Удэ : Издательство Бурятского государственного университета, 2008. — 30 с. — Текст : непосредственный.

Библиографическое описание книги четырех авторов

Организация деятельности правоохранительных органов по противодействию экстремизму и терроризму : монография / Е. Н. Быстряков, Е. В. Ионова, Н. Л. Потапова, А. Б. Смушкин. — Санкт-Петербург ; Москва ; Краснодар : Лань, 2019. — 173 с. — (Учебники для вузов. Специальная литература). — Текст : непосредственный.

Библиографическое описание книги пяти и более авторов

Психодиагностика : учебное пособие / И. И. Юматова, Е. Г. Шевырева, М. А. Вышквыркина [и др.] ; под общей редакцией А. К. Белоусовой, И. И. Юматовой. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2017. — 255 с. — Текст : непосредственный.

Библиографическое описание книги под заглавием

Деньги, кредит, банки : учебник / под редакцией О. И. Лаврушина ; Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации. — 11-е издание, переработанное и дополненное. — Москва : КноРус, 2013. — 448 с. — Текст : непосредственный.

ГОСТ Р 7.0.100-2018

СЛОВАРИ

Толковый словарь тувинского языка : 10 000 слов и 1700 фразеологизмов / составители Б. К. Будуп, А. К. Делгер-оол, Б. Д. Дирчин, А. Т. Дугаржап, М. Д. Куулар, Д. А. Монгуш [и др.] ; под редакцией Д. А. Монгуш ; —Новосибирск : Наука, 2003. — 599 с. — Текст : непосредственный.

Тувинско-русский словарь : Около 22000 слов ; под редакцией Э. Р. Тенишева ; — Москва : «Советская энциклопедия», 1968. — 648 с.— Текст : непосредственный.

Этимологический словарь : [в 4 томах] / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск : Издательство ООО «Кооператив» «Журналист», 2015. — 1 том. А-Б. 398 с. — Текст : непосредственный.

ГОСТ Р 7.0.100-2018

ДИССЕРТАЦИИ И АВТОРЕФЕРАТЫ

Кужугет, Ш. Ю. Лексико-семантическое поле «природное время» в прозе К.-Э. К. Кудажы : автореферат диссертации на соискание учебной степени кандидата филологических наук : 10.02.02 : / Кужугет Шенне Юрьевна. — Москва, 2014. — 24 с. — Текст : непосредственный.

Бавуу-Сюрюн, М. В. История формирования диалектов и говоров тувинского языка : автореферат диссертации на соискание учебной степени доктора филологических наук : 10.02.20 / Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна. — Новосибирск, 2017. — 49 с. — Текст : непосредственный.

Солун-сеткүүлде парлаттынган ажылдар

Үлегери:

ГОСТ Р 7.0.100-2018

ОПИСАНИЕ СТАТЬИ ИЗ ГАЗЕТЫ

Маслова, Г. Мы хотим гордиться вами / Г. Маслова. — Текст

: непосредственный // Волгоградская правда. — 2008. — 30 авг. — С.1.

Логинов, Е. Как передать власть / Е. Логинов. — Текст : непосредственный // Управление персоналом. — 2015. — № 1. — С. 43-51.

Электроннуг курлавырлар

Улегери:

Бахтин, М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. — 2-е издание. — Москва : Художественная литература, 1990. — 543 с. — URL: // www.philosophy.ru/library/bathin/rable.html#_ftnl, свободный (дата обращения: 12.10.2018). — Загл. с титул.экрана. — Текст : электронный.

eLIBRARY.RU : научная электронная библиотека : сайт. — Москва, 2000 — . — URL: <https://elibrary.ru/> (дата обращения: 09.01.2018). — Режим доступа: для зарегистрир. пользователей. — Текст: электронный.

ЛАНЬ : электронно-библиотечная система : сайт. — Санкт-Петербург, 2010 — . — <https://e.lanbook.com/> (дата обращения: 03.09.2019). — Текст : электронный.

ЮРАЙТ: электронная библиотечная система : сайт. — Москва, 2013 — . — URL :<https://new-prod.biblio-online.ru/> (дата обращения: 03.09.2019). — Текст: электронный.

IPRbooks: электронная библиотечная система : сайт. — Саратов, 2005 — . — URL :<http://www.iprbookshop.ru/> (дата обращения: 03.09.2019). — Текст: электронный.

Электронная библиотека : библиотека диссертаций : сайт / Российская государственная библиотека. — Москва : РГБ, 2003 — . — <http://www.diss.rsl.ru/>(дата обращения: 03.09.2019). — Текст: электронный.

ГОСТЫ (курүне стандарттары)

ГОСТ Р 7.0.100–2018. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления : национальный стандарт : дата введения 2019–07–01 / КонсультантПлюс : справочно-правовая система : сайт. —

Режим доступа: из читальных залов библиотеки. – URL: <http://www.consultant.ru/>– Текст : электронный.

ГОСТ Р 7.0.100–2018. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления : национальный стандарт : дата введения 2019–07–01 / Челябинский государственный университет. - Научная библиотека : сайт– URL: http://www.lib.csu.ru/ER/ER_IBK/fulltexts/7_0_100-2018.pdf (дата обращения: 09.01.2019). – Текст : электронный.

2.5. Айтыглар кылырының чуруму

Курс, доозукчу квалификастыг ажылдарның сөзүглелинге нормативтиг актыларга, хоойлу-дүрүмге, сан-чурагайлар айыткан барымдаалыг бижимелдерге, номнарга болгаш эртем ажылдарынга даянып турар болганда, оларже азы кайы-бир кезээнче айтыгларны кылыры негеттинер. Айтыгларны кылыры тускай дүрүмге чагырткан болур (ГОСТ Р 7.0.100-2018).

Айтыглар ийи аңгы хевирлиг: сөзүглел иштинге цитатаның соонга айтыр (затекстовые ссылки) база саазында парлап каан одуругнуң адаанга айтыр (подстрочные ссылки). Оларны ажылга айтыр чуруму чаңгыс аай эвес. Сөөлгү үеде эртем ажылдарынга сөзүглел иштинге айтыгларны кылыры чугула апарган. Ындыг-даа болза сөзүглелге немелде тайылбыр кылырда, одуруг адаанга айтыгны ажыглаары таарымчалыг. Бо таварылгада ук тайылбыр парлап каан арынның одуруунуң адаанга Times New Roman, одуруглар аразынга хос чер чокка 10 шрифт-биле парлаттынар (ГОСТ Р 7.0.100-2018).

Айтыгларны арын бүрүзүнге аңгы азы бүдүн ажылга ниитизи-биле узун дургаар санынының аайы-биле-даа дугаарлап болур. Айтыг демдээн салыры база тускай чурумнуг. Сөзүглел иштиниң айтыы студентилерниң эртем-шинчилел ажылдарынга делгереңгей ажыглаттынар.

Эртем ажылын бижип тура, мурнунда парлаттынган ажылдардан алган үзүндүлөрни, цитататарларны алган чыындызын азы номун, авторун айытпас болза, ону оор чорук деп санаар. Айтыглар кылбаан доозукчу квалификастыг ажылды камгалаарын чөпшээрес.

Литература терминнеринин кыска словары

Бот намдар чогаал – (гр. autos – боду, bios – амыдырал, gracho – бижип тур мен) – 1) прозада онзагай жанр, чогаалчының амыдыралын уран-чеченчидип чурааны; 2) чогаалчының амыдыралының чамдык барымдааларын уран-чеченчидип чураан кандыг-даа хевирниң чогаалы.

Автор – (гр. auctor – чогаадыкчы) – 1) чогаалды бижип турар боттук кижиге; 2) бүдүн уран-чечен системаны чогаал-биле илереткен медреселдин эдилекчизи; «сөзүглелде шупту элементилерни утка кириптер» аргалыг даап бодаттынар автор (Х. Линн); 3) чогаалда өске персонажтар-биле кады хөделип турар даап бодаттынар автор; 4) А. – тоожукчу, бир эвес тоожуушкун авторнуң адындан чоруп турар болза; 5) шии чогаалында сценада болуушкуннарның удуртукчузу; 6) А. эвээш эвес таварылгада лириктиг шүлүктүң киржикчизи (мында: «лириктиг маадыр» деп терминни-даа ажыглап болур, чамдык чогаал шинчилекчилери чөпшээрешпейн-даа турар болза); 7) «чугааның омур-хевири» (В.В. Виноградов), азы чугааның шупту хевирлерин чаңгыс системаже каттыштырып эккээр чада; чогаал маадырынга-даа, даап бодап каан тоожукчуга-даа шамнап болбас уран-чечен чугааның үндезини.

Авторнуң туружу (лат. *position* – таарыштырып тур мен) – туруш, көрүш, кандыг-бир чүвөгө хамаарылга, болуушкун, тургустунуп келген байдалга таарыштыр алдынары (Бахтинни-биле, «чорук-херектин философиязы» дээн уткалыг).

Анализ (гр. *analysis* – кезектерге чарары) – уран-чечен системаның элементилерин болгаш деңгелдерин ажыглап тургаш, чечен чогаалды шинчилээринин аргазы. А.-тин үндезинин шинчилеп бижири салып турар: сорулгазы, шинчилеп бижээнин системажыдары, бөлүктээри. А. түңнелинде чогаал дээрге уран-чечен чүүл деп бодал долузу-биле хевирлеттинер.

Аннотация – номнуң, статьяның кол утказын тодарадып турар кыска тайылбыр.

Эртем аппарады – шинчилел ажылын бижииринге үндезин кылдыр даянып, ажыглап турган медреселер: тайылбырлар, библиографтыг айтыглар, ээзинин адын айтып каан азы эртем

аайы-биле айтыкчылар, комментарийлер, терминер словарьлары. Ындыг тодаргай медээлер бары – шинчилел ажылының теоретиктиг деңгелинің бедиинің херечизи болур.

Архетип (гр. arche – эгези) – эге овор-хевир, овор-хевир схемазы. А. деп билиишкинни Юнг тыпкан. Овор-хевир схемазының болгаш кижги амытанның психиктиг амыдыралының эгезиниң мотивтерин каттыштырып турар билиишкин.

Аспект (лат. aspectis – хевир) – шинчилекчиниң көрүжү-биле, өөренир чүүлдүң ылгап алгаш сайгарар бир талазы.

Библиографтыг айтыглар – парлаткан үндүрүлгелерни, цитаталарның үндезиннерин болгаш оон-даа өске чүүлдерни тодарадып бижээни.

Биографиялыг арга – литературада чогаалчы болгаш оон намдарын чогаадыкчы ажылдың бир кезээ кылдыр көрүп, өөренириниң аргазы. Оон кол жанрларынга литературлуг портрет болгаш эссе хамааржыр. **Б.а.** төөгү-генетиктиг болгаш өске-даа аргалар-биле дүгжүп турар.

Үе (уран-чечен) – сюжеттиг үениң боттуг болгаш төөгүлүг үе-биле хамааржылгазы. Ол литератураның аймактарының болгаш жанрларының онзагайлары-биле тодараттынар. Чаа үениң литературазында чогаалчы болуушкуннарны чуруурда, дес-дараалашкаан (хрониканы) сагывайн, үени бодунуу-биле хостуг илередир апарган. Болуушкуннарның үезиниң даап бодап кааны дараалашкаа биле сюжеттиң хөгжүлдезиниң ылгалы чамдыкта «фабула» болгаш «сюжет» деп билиишкиннер-биле кызыгаарлаттынып турар. (Сюжет биле фабуланың классиктиг дүүшпезин көргүскен чогаал М. Лермонтовтуң «Герой нашего времени» деп романы болур).

Гендер – эр, кызының аайы-биле социал ылгалы, ниитилелдиң кайы-бир үе-чадазында херээжен болгаш эр улустуң хүлээп алганы социал ужур-утказы. XX вектиң төнчүзүндө гендерология деп онзагай эртем тыптып келген. Литература шинчилээр эртемде Г. херээженнерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының онзагайынче сонuurгалды угландырган, ынчангаш ук айтырыг ХХІ вектиң эгезинде чидиг апарган.

Гипертекст – 1) словарьларда, компьютер системаларында медээлерни шууштур эвес бээриниң аргазы; 2) интернетте

чаңгыс сөзүглелдин аңгы-аңгы электроннуг хевирлеринин ниити кылдыр каттышканы (ооң өске кезээн көөрүн сүмелээни-биле кады).

Гипотеза (hypothesis – даап бодаары) – чедип алып ужурлуг түңнелди манаары, эртем-байдалдыг даап бодаашкын, ажылдың чада бүрүзүнүн угланышкынын база эртем-шинчилелдин кызыгаарын тодарадыр угаалганың хевири. Шинчилел ажылының үезинде Г.-ның хыналдазы чоруп турар., ону шынзыдары азы оон ойталаары (эртемде чок деп түңнел база – түңнел болур).

Диалог (гр. *dialogos* - чугаа) – 1) чугаа харылзажылгазынын кол хевири; 2) персонажтарның чугаазын илереткен чечен чогаалдың кезээ; 3) литератураның жанры; 4) авторнун болгаш номчукчунун, авторнун болгаш чогаал маадырларының, сөзүглелдерниң аразында харылзажырының уран-чечен аргазы;

Дискуссия (лат. *diskussio* – чугаалажыры, чугаалажышкын) – хөй-ниитинин чугаалажышкынын организаастаары, аас-биле азы бижимел-биле чорутканының түңнелинде, эртемге үндөзилээн аңгы-аңгы бодалдарның, көрүштерниң илередии. Д.-ның хевирлери: 1) *императивтиг*, башкарыкчы шупту киржикчилерни чаңгыс аай бодалга эккээри; 2) *конфронтациялыг* - Д. үезинде аңгы-аңгы бодалдар, көрүштерниң удурланышкааның тодарап кээри; 3) *информациялыг* – маргылдаалыг айтырыгның утказын тодарадыры.

Дискурс (лат. *diskursis* – маргылдаа эрттиреринге демдеглен каан хемчээл) – чугааның ажыл-чорудулгазын организаастаарының бир хевири. П. Рикёрнуу-биле, дискурстун деннели дээрге чугааның болуушкуннарының деннели-дир. Д. эртемниг, литературлуг, политиктиг, педагогтуг болгаш о.ө. болур.

Доминанта (лат. *dominans* – тергиидеп турар, тергиидекчи) – чогаалда, чогаалдың омур-хевиринде кол черни ээлеп, тергиидеп турар бир-ле чүүл. Д. сөзүглелдин эң-не кол семантиктиг болгаш стиль талазы-биле онзагайын тодарадыр, ынчангаш сайгарылганың дөзүндө чыдар.

Жанр (фр. *genre* – аймак, хевир) – төөгүдөн тодаргай уткалыг болгаш компонентилери турум системалыг литератураның хевирлери.

Филологтук интерпретация – чечен чогаалдың сөзүглелиниң утказын тайылбырлаары. Чогаалдың төөгүлүг үеде ажыглаттынып турары – ооң **И.**-зының солчуп турары болур.

И. дараазында хевирлерге аңгыланып турар: кол формады-биле (уран-чечен **И.**, логиктиг билиишкин талазы-биле **И.**, эссе **И.**); тайылбыр берген субъектизинге хамаарыштыр (авторлуг **И.**, литература-шинчилелдиг **И.**, критиктиг **И.** д.о.ө.); уткашынарының талазы-биле (философия-этиктиг **И.**, социологтук **И.**, эстетиктиг **И.** болгаш о.ө.); социокультурлуг ажыглалының аайы-биле (бот тускайлаң **И.**, түңнээшкенин **И.**, ниити хүлээп алдыган **И.**). **Ф.и.** авторнуң туружундан сайгарылгага үндөзилеттинген болур.

Төөгү-функционалдыг метод – чогаалдың азы чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының тодаргай төөгүлүг үезин шинчилээриниң методу.

Историография (билиглерниң хөгжүлдениниң төөгүзүн болгаш төөгүлүг үндөзиннерин өөренир эртем) – 1) билигниң төөгүзүнүң сайзыралын өөренир эртем; 2) чамдык айтырыгларның төөгүзүн өөренир эртем.

Классификастаары (бөлүктээшкени) – чаңгыс кол үндөзининге даянып, эң чугула демдектерин барымдаалап, бир-ле чүвени класстарга, бөлүктерге чарары. Бөлүк бүрүзү бичии-бичии бөлүктерге база чарлып болур.

Комментарий, тайылбыр – сөзүглелге тайылбыр, эртем-шындылгалыг аппараттың кезээ.

Композиция (лат. *compositio* – арттырар, каттыштырар, тудуштурар) – чогаалдың тургузуу, чечен чогаалдың кезектериниң туружу болгаш деңзигүүрү.

Компаративистика (лат. *comparativus* – деңнелге) – 1) литература шинчилээр эртемде деңнелге-төөгүлүг методтун синоними; 2) аңгы-аңгы чурттарның литературлуг харылзааларын өөренир кезек. **К.** кезек чылдарда шоолуг кичээнгейге турбаан, амгы үеде катап сайзырап эгелээн.

Комплекстиг арга (лат. *complexio* – харылзаштырылга, каттыштырылга) – шинчилел объектизин аңгы-аңгы эртемнерниң туружундан шинчилеп көөрү. **К.а.** сөзүглелди сайгарарынга философтуг, этиктиг, социологтуг, психоаналитиктиг талалардан шинчилээр онзагай арганы тургузар.

Конспект – номну, статьяны, лекцияны кыскаладып бижири. **К.**-ге бижилгениң шупту хевирлерин ажыглаар: план, утказын чугаалаары, ушта бижилге, цитата, тезистер болгаш о.ө.

Контекст (сөстүң азы домактың утказын тодарадып чоруур чугаа үзүндүзү) – чугаада азы кандыг-бир байдалда сөзүглелдин бүзээлели. Литературлуг **К.** дээрге кайы-бир чогаалды чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының азы ниити литература төөгүзүнүн үзүндүзү кылдыр көөр. Культурлуг **К.** сөзүглелди ажыглаарының байдалдарын тургузар.

Концепт (лат. *conceptio* – чыыры, каттыштыары, каттышканы) – дылдың эдилекчилериниң медреселинде сөстүң хөй янзы уткаларын солуптар билиг.

Концепция (лат. *conception* – чыыры, каттыштыары, каттышканы) – 1) кандыг-бир чүве дугайында үзел-бодалдар системазы; 2) чогаалдың кол бодалы.

Космос (гр. *kosmos* – Өртемчей, октаргай) – делегей, ол сандараашкыга удурланышкак, чаңгыс аай чурумчуттунган чүүл кылдыр билдинер.

Лейтмотив – катаптап турар кол (өзек) мотив.

Лириктиг маадыр – шүлүк чогаалында шүлүкчүнүн овор-хевири; ук терминни А. Блоктуң дугайында ажылдарына Ю. Тынянов эң баштай ажыглаан.

Лириктиг субъект – шүлүк чогаалында бодалда бар субъектилерниң бирээзи. **Л.с.** – шүлүк чогаалында чугааның эдилекчизи. Литератураның төөгүлүг сайзыралының аайы-биле **Л.с.** аңгы-аңгы хевирлери солчуп турар.

Литературлуг амыдырал – үежи-чогаалчыларның ажыл-чорудулгазын, номчукчуларның (оларның иштинде эң-не идепкейлиг кезээниң) угаалга-түннелдерин, литературлуг критиканы, оларның чогаадыкчы ажылынга салдар чедирген политиктиг болгаш экономиктиг факторларны чырыткан \тодаргай үеде ниитилел амыдыралының онзагай талазы.

Литературлуг харылзаалар – литературлуг болуушкуннарның девискээр ийикпе азы үе талазы-биле дугуржулга ёзугаар харылзажылгазы. Тодарадылгдан ап көөрге, **Л.х.:** бирээде, литератураның ниити сайзыралының тодаргай үе-чадада болуп турарын көргүзер, ийиде, литературлуг ажыл-чорудулганың салгал дамчыыры, чаңчылдарын сагыыры база чаартылгазы.

Литературлуг маадыр (чогаал маадыры) – чечен чогаалда кижиниң бүрүнү-биле киржилгелии, бары. Кол **Л.м.,** өске персонажтарга бодаарга, чогаалдың идеязын, тематиказының утказын ажыдарынга улуг рольдуг, ол авторнуң көрүжүн, туружун тодарадыр.

Литератураның чорулгазы (процесс) (лат. *processus* – болуушкуннарның, байдалдарның үе аайы-биле дес-дараалашкаа) – 1) литература сайзыралына социал-төөгүлүг болгаш өске-даа чылдагааннарның демдеглеттинериниң дугайында теоретиктиг билиг; 2) литературлуг амыдыралдың боттуг шимчээшкени. Ону литератураның сайзыралының чаңгыс хронологтуг үе-чадазында-даа көрүп болур.

Л.ч (п). өөренирде, *литературлуг харылзаалар, чаңчылдар, чаартылга* деп билиглерге даяныр.

Макрокосмос – Өртемчей, делегей бүрүнү-биле, микрокосмоска удурланышкак.

Ментальность, менталитет (лат. *mens* – бодал, билиг, сагыш-сеткил, аажы-чаң) – долгандыр амыдыралды хүлээп алырында, боданырында, алдынарында бодун башкартынар турум көрүштернин, туруштуң, бодалдың системазы, сагыш-сеткилдин онзагай тургузуу.

Метатекст (гр. *meta* – дашкаар, кызыгаардан дашкаар) – «метасөзүглел», немелде уткаларлыг сөзүглел (сөзүглелдин дугайында сөзүглел). **М.** дээрге утказы тайылбырлыг сөзүглел, оон дөзүнде авторнуң тайылбыры (метапоэтика) база литература сайгарыкчызының тайылбыры база бар.

Өртемнииниң методу (гр. *methodos* - орукта) – шинчилел ажылын чорударының оруу, шинчилел объектизин тайылбырлаанындан хамааржыр тодаргай угаап-бодаар ажылдарның каттышкан түңнели. **Э.м.** кандыг-бир үзел-бодалга даянып, ону тодаргайлаар азы сайзырадыр, ынчангаш чаңгыс

ол-ла үзел-бодал, чижээлээрге, дес-дараалыының принциви, аңгы-аңгы литература эртеминиң методтарының үндезини бооп болур.

Уран-чечен (чогаадыкчы) метод – херек кырында бар чүүлдү эде тургузарының, билип алырының аргазын, принципин илередип турар билиг. Улуг чогаалчының **У-ч (ч). м.** кезээде бот-тускайлаң болур.

Литература хөгжүлдезинде дараазында метод-типтерни ылгап турар: реализмниң хевирлери, классицизм, романтизм, символизм.

Методология – 1) эртем ажылының принцип, методтарының дугайында өөредиг;

2) тодаргай эртем ажылында оларның бөлүгөжип, каттышканы.

Микрокосмос – макрокосмостун кезии. Бо билиишкин бир-ле дугаарында кижиге болгаш ооң иштики делегейи-биле холбашкан.

Миф – аңгы-аңгы этностарның төөгүзүнүн үе-чадаларында делегейни боттарыны-биле билип чорааны.

Мифологема, мифема – үлегерлеп алдынган мифопоэтиктиг мотив, овор-хевир. Ооң дазылдары эрте-бурунгу мифтер-биле холбаалыг.

Мифопоэтика – мифомодельче угланган чогаалдарны өөренир, архетиптерниң өскерлип турганын, оларны шиңгээдип алырының аргаларын тодарадыр төөгүлүг поэтиканың бир адыры.

Мотив (лат – шимчээшкин) – литературлуг сөзүглелдин быжыга берген, уткалыг кезээ, аян-хөөн. А.Веселовскийни-биле алырга, ол – сюжеттин уткалыг болгаш улаштыр чардынмас кезии. **М.** билип алыры хөй талалыг. Ону тема кылдыр-даа тайылбырлап турар. Кол (катаптап турар) мотивти *лейтмотив* дээр.

Литература шинчилелиниң объектизи – кандыг-даа литературлуг болуушкун объект бооп болур: чогаал, чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, литератураның кайы-бир үе-чадазының хөгжүлдеси, литературлуг амыдыралдан алдынган факт-барымдаалар.

Чурумал (шинчилеп бижиири) – сайгарылга кылыр бетинде чорудар белеткел ажылы, объектинин онзагайларын илередири, оон кол сорулгазы – шинчилеп турар чүүлүнүн бөлүктээшкенин чорудуп, системажыдары.

Персонаж (лат. - арын) - чогаалда кандыг-даа литературлуг маадырны азы киржикчини ынча дээр.

Плагнат (лат. оор чорук) – өске кижинин чогаалын бодунун адынга парладыры.

Арга (подход) – шинчилелдин ниити угланышкыны: чогаалды кайы-бир талазындан шинчилээри.

Поэтика – 1) чечен чогаалдын тургузуу болгаш оон уран-чеченин сайзырадыр аргаларнын системазы; 2) чечен чогаалдын тургузуу болгаш оон уран-чеченин сайзырадыр аргаларнын системазын өөренир литература теориязынын адыры.

Шинчилелдин предмети – бердинген ажылда (монография, диссертация, диплом ажылы, статьяда) объектинин тускай шинчилелге таваржып турар талалары.

Тайылбыр (примечание) – чогаалдын кол сөзүглелинге кыска немелделер, ылавылаан болгаш тодаргайлаан тайылбыр.

Принцип (лат. дөзү, эгези) – кандыг-бир теоретиктиг программа, өөредиг, теориянын үнген дөзү. Төөгүлүүнүн, системалыыны

ң дээш оон-даа өске принциптерни ылгап турар.

Шинчилелдин проблемазы – шинчилекчинин салган кол айтыры.

Псевдоним – авторнун бодунга тыпканы шола ады. А авторнун бодунун ёзулуг адын автоним дээр.

Чечен чогаалда психологизм – кижинин иштики делегейин уран-чечен аргалар (иштики монолог д.о.ө.) дузазы-биле ажыдары.

Девискээр (регион, тус чер) – кижилернин ажыл-чорудулгазынын девискээр талазы-биле быжыга берген, чугула, хөгжүлделиг демдектеринин ниитилешкээ.

Реферат – сөзүглелдин эртем талазы-биле утказын хажыдышкын чокка, кыска илередири.

Рецензия – чечен чогаалды азы эртем ажылын сайгарып, үнелээри.

Бот-үндүрүлгө – 1) совет үеде ССРЭ-ге идеологтуг үзел-бодал айы-биле хоруп турган чогаалды бот-идепкейи-биле чажыт кылдыр үндүрүп, тарадып турганы; 2) хоойлу-дүрүмгө чагыртпайн үндүрүп, тарадып турар чогаалдар.

Чечен чогаалда символ (гр. ылгавырлыг демдек, овор-хевир) – уран-чечен овор-хевирниң бир янзызы. Кандыг-бир чүвениң болгаш болуушкуннуң чажыт утказын овор-хевирлии-биле илередир сөс азы чүүл. Символдуң хөй уткалыы ону аллегория болгаш метафорадан аңгылап турар.

Синтез (гр. утка) – культураларның бот-боттарынга салдар чедиргени, аразында диалогунуң түңнели. Культура болгаш чогаалда демнежилгелиг чорулгаларның түңнели.

Система (гр. бүдүн) – аразында харылзаалыг элементилерни чурумчутканы. Литературлуг угланыышкын, чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, чогаал, овор-хевирлер системазын каттыштыр система деп көрүп болур.

Утка – кандыг-бир чүүлдүң утказы (чүнү илередип турары).

Немелде тайылбыр (сноска) – кол сөзүглелдин соонга азы адаанга турар тайылбыр азы библиографтыг айтыг.

Социологтуг метод – чечен чогаалды социал болуушкун кылдыр көрүп, ооң социум амыдыралы-биле аңгы-аңгы харылзааларын илередип, шинчилээр метод.

Деңнелге-төөгү методу – амгы үениң болгаш аңгы-аңгы төөгүлүг үелерге хамааржыр чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында болгаш чогаалдарында ниити болгаш онзагай талаларын өөренип көөрүнгө ажыктыг шинчилел аргазы.

Тургузуг – чечен чогаалдың система кылдыр тургустунары.

Эртем сөзүглелин тургузары (тургузуг талазы-биле чурумчудары) – сөзүглелдин кезектерин (эге, параграф) оларның аразында харылзаазының айы-биле ылгаары.

Чогаадыкчы кижи – чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының бот-онзагайын тайылбырлап турар билиишкин.

Тезис – номчааны номунуң, статьяның кол утказын ниити, кыска, тода кылдыр бижири.

Сөзүглел – кол бодал болгаш теманың дузазы-биле каттышкан бөлүк домактар. Литература шинчилээр эртемде С.

дээрge дьл демдектери-биле быжыглаттынган чечен чогаал болур.

Тема – уран-чечен чогаалда эртем талазы-биле шинчилээринге көрдүнген чугула айтырыг.

Тематика – чогаалда кол болгаш иштики темаларның каттышканы.

Типологтуг метод – литературлуг болуушкуннарның ниити, кол демдектерин шинчилээр метод.

Типология – кол-кол ылгавырлыг демдектерге даянып, бөлүктээри.

Филология – чугаа ажыл-чорудулгазының шупту хевирлеринин дугайында өөредиг.

Хронотоп (гр. хронос – үе, топос – чер) – чечен чогаалда каттышкан үе болгаш девискээр чурумалы.

Уран-чечен делегей – кижинин болгаш ооң хүрээлелинин дугайында уран чүүлдүн аргалары-биле илереттинген бодал, делегейни бүдүн-бүрүн кылдыр хүлээп көөрү.

Цитата – 1) өске кижинин сөзүглелин ол-ла хевээр, өскертпейн дамчыдары; 2) үлегерлеп алыышкынның бир хевири, номчукчу кижинин танып каары сөзүглел үзүндүзү.

Номчукчу – 1) херек кырында бар, боттуг кижиге; 2) ол авторнуң медресели-биле тургустунар. А шинчилекчи ону сөзүглелден тып, илередир.

Литературлуг школа – *угланыышкын* болгаш *агым* аайы-биле каттышкан бөлүк кижилер. Олар ниити үзел-бодалды-биле өскелерден ылгалыр.

Этнопозтика – кандыг-бир чоннуң аас чогаалы болгаш этнографиязының дугайында бодалдарының каттышканындан тургустунган билиишкин. «Ол эстетиктиг, эмоционалдыг, сюжет тургузар, медээ бээр, социалдыг, этнопсихологтуг, национал хүлээлгелерни күүседип чоруур» (У.Далгат).

Литература даңзызы:

ГОСТ Р 7.0.100–2018. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления : национальный стандарт : дата введения 2019–07–01 / Консультант Плюс : справочно-правовая система : сайт. – Режим доступа: из читальных залов библиотеки. – URL: <http://www.consultant.ru/> – Текст : электронный.

ГОСТ Р 7.0.100–2018. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления : национальный стандарт : дата введения 2019–07–01 / Челябинский государственный университет. – Научная библиотека : сайт – URL: http://www.lib.csu.ru/ER/ER_IBK/fulltexts/7_0_100-2018.pdf (дата обращения: 12.11.2019). – Текст : электронный.

а) кол литература:

1. Егорова, Л. П. Выпускные квалификационные работы по русской литературе : учебное пособие. — Москва : Высшая школа, 2009. — 296 с. — Текст: непосредственный.

2. Методическое пособие по подготовке и защите выпускной квалификационной (бакалаврской) работы / авторы-составители В. М. Кузнецова. - Москва, 2016. — 42 с. — Текст : непосредственный.

б) немелде литература

1. Данилевская, Н. В. Место оценки в чередовании старого и нового значения (на материале научного текста) / Н. В. Данилевская — Текст : непосредственный // Филологические науки. — Тамбов, 2005. — № 4. — С. 60-61.

2. Донгак, У. А. Тувинское стихосложение : монография / У А. Донгак ; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Кызыл : 2006. — 149 с. — Текст : непосредственный.

Учебное издание

Соян А. М.

**НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ РАБОТЫ ПО
ТУВИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Учебно-методическое пособие

Редактор А.Р. Норбу
Дизайн обложки К.К. Сарыглар

Сдано в набор: 19.03.2020. Подписано в печать: 27.03.2020.
Формат бумаги 60×84 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная.
Физ. печ. л. 2,8. Усл. печ. л. 2,6. Заказ № 1574. Тираж 50 экз.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Ленина, 36
Тувинский государственный университет
Издательство ТувГУ